

З. В. ПЕРШИНА, Л. С. ПОХИЛА

ДО ІСТОРІЇ ВИДАННЯ РОМАНУ П. КУЛІША «ЧОРНА РАДА» В ОДЕСІ

Цікаву сторінку в історії української культури вписали події, що були пов'язані з виданням в Одесі в 1900—1901 роках першого історичного роману українською мовою «Чорна рада» П. Куліша. З цим сюжетом пов'язані прізвища відомого українського бібліографа, етнографа, літературознавця, громадського діяча М. Комарова і художника А. Ждахи, які працювали в той час в Одесі, та чорні сторінки імперської цензури, що відбивали репресивну політику царизму до української культури.

Відомо, що вперше окремі розділи свого роману П. Куліш опублікував в журналах «Современник» та «Москвитинин» російською мовою у 1845—1846 рр.¹ Повний текст роману українською мовою з'явився друком лише у 1857 р.² Того ж року роман було опубліковано російською мовою у журналі «Русская беседа» та окремим виданням, до якого Куліш додав епілог «Об отношении малоросейской словесности к общерусской», де відстоював самобутність і окремішність української мови, що було одним із головних аспектів боротьби українців за своє національне буття³. Друге видання «Чорної ради» українською мовою вийшло у Львові в 1890 р. з ініціативи редакції галицької народовської газети «Діло» в її літературному додатку «Бібліотека найзнаменитіших повістей»⁴. Це — останнє прижиттєве видання «Чорної ради» П. Куліша, на жаль, не здобуло помітного поширення на підвладній Російській імперії Наддніпрянській Україні.

На рубежі XIX—XX ст. назріла необхідність нового видання «Чорної ради», яка стала на той час бібліографічною рідкістю. В умовах активізації українського національного руху важливим було знайомство широкої громадськості України з цим твором видатного діяча українського національного відродження.

За справу цього першого посмертного видання «Чорної ради» українською мовою взявся в Одесі ініціатор української видавничої справи М. Комаров. Саме йому довірила жінка П. Куліша, відома українська письменниця О. Куліш-Білозерська (Ганна Барвінок) видання «Чорної ради». Після смерті свого чоловіка вона доклала багато зусиль для того, щоб увічнити пам'ять про нього в українській культурі і робила все можливе, щоб зберегти та донести до нащадків його творчий доробок. Живучи на хуторі Мотропівка поблизу містечка Борзни Чернігівської губернії, О. Куліш опублікував у журналах «Современник» та «Москвитя-тримував її як матеріально, так і духовно, був порадником для неї у справі видання творів її чоловіка. У Відділі рукописів Одеської державної бібліотеки імені М. Горького зберігаються машинописні копії листування О. Куліш та інших громадських та культурних діячів з М. Комаровим⁵. Вони містять цінні відомості про життя та творчість П. Куліша і зокрема про підготовку в Одесі М. Комаровим видання «Чорної ради».

Дозволу на видання «Чорної ради» О. Куліш домоглася від цензури майже два роки. В листі до М. Комарова вона писала: «Уже скоро два роки як рукописи лежать у цензурі. Що за пещасна Україна, цілий світ має право на просвіту, на любов своєї рідної мови — горнутися до своїх пісень — упиватися їми — а у нас усе з осторогою — мов із жижою»⁶. Тільки у 1898 р. Московський цензурний комітет дав дозвіл на видання «Чорної ради»⁷.

З листування О. Куліш з М. Комаровим ми дізнаємось про те, як виникла ідея видання «Чорної ради» в Одесі, про умови договору на це видання між ними у 1899 р. О. Куліш продала право друку роману М. Комарову на чотири роки у чотирьох тисячах примірників за 300 крб. «Мені гроші не про насиченіє мене треба, а для друкування»⁸, — зазначала вона у листі до М. Комарова, маючи на увазі забезпечити таким чином видання інших творів свого чоловіка. Головна умова, яку висувала О. Куліш і про що неодноразово писала М. Комарову, було: «щоб у «Чорній раді» ні одного слова і мислі не переробляли. Дорого то, що і як Куліш думав (підкреслено О. Куліш — З. П. та Л. П.), а не той, хто друкує (хай хоч і помиляється)»⁹. Тобто вона дуже турбувалася про те, щоб донести до читачів недоторканими думки П. Куліша, запобігти їх перекручень при підготовці публікації видавцями на догоду цензурі. Про те, щоб «Чор-

на рада» попала в руки принципового, чесного і доброзичливого видавця піклувалася і друзі П. Куліша.

Підготовка М. Комаровим «Чорної ради» до видання була в полі зору не тільки української громадськості Одеси, але й всієї України. Про це яскраво свідчить листування з М. Комаровим таких відомих українських діячів, як С. Єфремов, Є. Чикаленко, М. Лободовський, О. Лотоцький, М. Лисенко, В. Леонтович, П. Стебницький, М. Чернявський, І. Шраг. Вони постійно запитували М. Комарова про стан справ з підготовкою цього видання¹⁰. Відомий український композитор і учасник громадського руху М. Лисенко, який був своєрідним посередником між О. Куліш та М. Комаровим у справі видання «Чорної ради», радив М. Комарову гарно оздобити «Чорну раду» малюнками, а може й видати «метеликами» — дешевими книжечками для народу¹¹. Побажання ілюструвати роман неодноразово висловлювала і О. Куліш.

М. Комаров підготував два варіанти видання «Чорної ради». Перший варіант вийшов в Одесі в 1900 р. з портретом П. Куліша, мав тираж три з половиною тисячі примірників і коштував 50 коп.¹². На титульному листі було зазначено, що це друге видання роману. Хоча фактично після львівського воно було третім виданням українською мовою. В кінці книги містилася об'ява про те, що незабаром має вийти у світ «Чорна рада» на кращому папері, з портретом автора і з малюнками художника А. Ждахи по ціні до двох рублів за книжку.

Таким чином, другий варіант цього видання М. Комаров замислив як ілюстрований. До художнього оформлення книги він залучив талановитого самобутнього художника А. Ждаху — визначного майстра акварельної мініатюри та малюнка. А. Ждаха після навчання у Школі малювання та креслення Одеського товариства красних мистецтв працював кресляром у Земському банку в Херсонській губернії, приймав участь у роботі Одеської громади, мав тісні стосунки з багатьма українськими громадськими та культурними діячами. Головним напрямом його творчості була історико-етнографічна тематика. Він докладав багато творчих зусиль до створення ілюстрацій до українських народних пісень, першим з українських графіків розпочав працю над художнім оформленням «Кобзаря» Т. Шевченка.

До «Чорної ради» А. Ждаха виконав сімнадцять малюнків. Особливо цікаво був вирішений художником малюнок

до заголовного листка «Чорної ради», який розкривав увесь задум роману та відношення П. Куліша до подій, в ньому зображених. Як писала О. Куліш, «весь текст цього роману поданий в одній картинці»¹³.

В центрі малюнку стоїть, піднявши догори шапку і скликаючи на Раду, молодий козак у дирявій свитині та постолах. Він спирається на щит із зображенням герба І. Брюховецького, який на так званій Чорній раді під Ніжемом у 1663 р. здобув гетьманську булаву, стратив своїх супротивників полковника В. Золотаренка, наказного гетьмана Лівобережжя Я. Сомка та інших, а далі віддав усю Україну під безпосередню владу царя і його воевод, пожертвувавши таким чином українською автономією. Герб Брюховецького на малюнку спирається на скривавлену плаху, в яку загнано сокиру. З плахи стікають струмки крові, які складають прізвиська Сомка і Золотаренка. На землі валяються їхні відрублені голови. Увесь малюнок обрамляють булави та бунчуки — символи гетьманської влади.

Підготовча робота по виданню ілюстрованої «Чорної ради» була завершена. Роман почали готувати до випуску у світ. «Чорна рада» друкувалася в друкарні демократично орієнтованого відомого одеського друкаря, власника друкарні та хромолітографії в Одесі Ю. Фесенка. М. Комаров був одним із його постійних клієнтів, друкуючи у нього твори, які видавав. В той час підготовка ілюстрованого видання «Чорної ради», яка викликала широку зацікавленість серед українства, стурбувала цензуру та царську адміністрацію. Особливо занепокоїв Одеського градоначальника заголовний малюнок А. Ждахи до «Чорної ради». В своєму «Донесенні» у Департамент поліції він писав, що цей малюнок несе в собі «опасную политическую тенденцию» і «появление «Черной рады» именно с этим, очевидно символическим рисунком, ожидается в среде известной части общества с нетерпением, как сенсационная повника...»¹⁴. Вважаючи, що 1663 рік був «годом окончательного закрепления Малоросси Московскому государству» Одеський градоначальник вбачав у заголовному малюнку «символ печалования о потере Украиной своей самостоятельности»¹⁵.

Справу з малюнком А. Ждахи для заголовного листка «Чорної ради» було досить швидко вирішено. За розпорядженням міністра внутрішніх справ його вихід у світ було заборонено. Звістка про ці дії імперської влади стала відома багатьом громадським діячам України, схвилювала їх та

викликала обурення. «Це незвичайно прикра і сумна історія»¹⁶, — писав М. Комарову український громадський діяч П. Стеблицький. Він навіть наївно радив М. Комарову подати скаргу до суду на цензуру, щоб повернути кошти, затрачені на підготовку до видання заголовного малюнку до роману¹⁷.

Врешті-решт ілюстроване видання «Чорної ради» вийшло в світ з 16 малюнками А. Ждахи в Одесі у 1901 році. Обидва варіанти — не ілюстроване і ілюстроване були гаряче сиринняті українською громадськістю. Вони зайняли почесне місце серед видань української класики, в яких проголошувались ідеї українського національного відродження.

Заголовний малюнок А. Ждахи до роману, вилучений цензорами з друкарні та надісланий до Петербургу до Головного управління по справам друку, назавжди був похований в архіві¹⁸. Він залишився до наших часів невідомим громадськості, знавцям та шанувальникам творчості П. Куліша та А. Ждахи. В цьому повідомленні про нього мова йде вперше.

ПРИМІТКИ

1. Куліш П. Пять глав из нового романа «Черная рада» // Современник. — СПб., 1845. — Т. 37. — С. 332—376; Т. 38. — С. 5—37, 135—196; Погю ж. Киевские богомольцы в XVII ст. // Там само. — 1846. — Т. 41. — С. 62—121, 177—225, 297—343; Погю ж. Казачке пань. Отырок из неизданного романа «Черная рада» // Москвитянин. — 1846. — Ч. 1. — № 1. — С. 81—122; Погю ж. Один день из жизни запорожца Кирила Тура. // Там само. — Ч. 3. — № 5. — С. 3—32.

2. Куліш П. Чорна рада, хроніка 1663 року. — СПб., 1857.

3. Куліш П. Черная рада, хроника 1663 года. // Русская беседа. — М., 1857. — Т. 2. — Кн. 6. — С. 1—108; Т. 3. — Кн. 7. — С. 3—32; Погю ж. Черная рада, хроника 1663 года. — М., 1857.

4. Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 року. — Львів, 1890.

5. Відділ рукописів Одеської державної бібліотеки ім. М. Горького. — Ф. 28 (Комаров М. Ф.). — Спр. 480—489.

6. Там само. — Спр. 483. — Арк. 18.

7. Російський державний історичний архів (РДІА). — Ф. 776 (Главное управление по делам печати). — Оп. 21. — Спр. 453. — Арк. 3.

8. Відділ рукописів Одеської державної бібліотеки ім. М. Горького. — Ф. 28. — Спр. 483. — Арк. 41.

9. Там само. — Арк. 44.

10. Там само. — Спр. 484. — Арк. 79, 83, 86; Спр. 486. — Арк. 16, 19, 20—21, 41, 55; Спр. 488. — Арк. 16.

11. Там само. — Спр. 484. — Арк. 33.

12. Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року. — Одеса, 1900. — 252 с.

13. РДІА. — Ф. 776. — Оп. 21. — Спр. 452. — Арк. 14, 26.

14. Там само. — Арк. 3—3зв.

15. Там само. — Арк. 3зв.

16. Відділ рукописів Одеської державної бібліотеки ім. М. Горького. — Ф. 28. — Спр. 486. — Арк. 21.
17. Там само. — Арк. 25.

Ю. І. СУРАЙ

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ГАЗЕТА «ЛУЧ» ПРО РОБІТНИЧИЙ РУХ В УКРАЇНІ (1912—1913 рр.)

В справі неупередженого формування широкої джерелознавчої бази історичної науки, об'єктивного відтворення минулого, важливе значення має всебічне дослідження періодичної преси, що розповсюджувалась в Україні в дореволюційний період.

Значення соціал-демократичної преси, що діяла напередодні революції 1917 року, дозволяє заповнити існуючу прогалину в вітчизняній історії, допомагає дослідити проблему формування суб'єктивного фактору революції. Дослідження показує, що відновлення повнокровної картини політичної боротьби неможливе без паралельного аналізу діяльності як української, так і загальноросійської преси, що поширювалась в Україні.

З огляду на це, ми ставимо завдання зробити короткий огляд соціал-демократичної газети «Луч», що видавалась в Петербурзі з 16 вересня 1912 р. по 5 липня 1913 р. (Датуються за старим стилем).

Редакторами газети були в різний час М. М. Диранов, Є. К. Межит, П. В. Зуєв, Н. Є. Єгоров, Ф. М. Петров та інші. Видавцем газети була М. В. Журавльова, а з грудня 1912 р. — Є. Н. Максимова. В списку постійних співробітників, опублікованому в газеті, значаться лідери II Інтернаціоналу Макс Адлер (Відень), Отто Бауер (Відень), члени IV Державної Думи О. Бадаєв, Г. Петровський, Ф. Самойлов, М. Шагов, а також провідні діячі російської соціал-демократії Ф. Дан, Д. Мартов, Л. Троцький та інші.

Склад співробітників свідчить про достатньо високий професійний рівень друкованого органу та впливовість серед широкого загалу робітництва. Архівні документи Центрального державного історичного архіву України демонструють широке розповсюдження газети «Луч» в Україні. Нами виявлені документи про надходження газети в Київ,